

memorii | jurnale

Locul lui Charles Darwin (12 februarie 1809–19 aprilie 1882) în istoria cercetării naturii poate fi determinat cel mai bine prin comparație cu acela ocupat de compatriotul său Isaac Newton. Dacă Newton a pus bazele științei exacte a naturii, un secol și jumătate mai târziu Darwin a stabilit fundamentele studiului științific al istoriei vieții pe Pământ. Ceea ce s-a spus despre Newton, anume că nimeni nu-i va putea egala vreodată contribuțiile în domeniul său de cercetare, se poate afirma cu aceeași îndreptățire și despre Darwin. Atunci când a fost înmormântat în Westminster Abbey, alături de Newton, puțini s-au mirat. Nu fusese el oare cel mai de seamă englez de la Newton încoace? Pe la mijlocul secolului trecut, atunci când se împlinea un secol de la publicarea *Originii speciilor*, faimosul paleontolog George G. Simpson afirma că toate răspunsurile date la întrebarea „Ce este omul?” înainte de apariția acestei cărți ar trebui să fie reconsiderate. Mai mult decât orice gânditor și cercetător, Darwin a schimbat imaginea omului despre sine și despre locul său în lume. Abordările și modelele inspirate de teoria evoluției speciilor ocupă, astăzi, un loc important nu numai în disciplinele biologice, ci și în multe alte domenii, precum antropologia, lingvistica, psihologia, sociologia, studiile culturale și de gen, filozofia cunoașterii și filozofia morală.

AUTOBIOGRAFIA LUI
**CHARLES
DARWIN**

1809–1882

EDITATĂ DE
NORA BARLOW

URMATĂ DE
FRAGMENTE DIN

**CĂLĂTORIA
UNUI NATURALIST
ÎN JURUL LUMII**

Traducere din engleză
de Ioana Miruna Voiculescu,
Andrei Bontaș și Ancuța Bontaș

Studiu introductiv de Mircea Flonta

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

NOTA EDITURII

Reunind într-un singur volum texte pe cât de însemnate, pe atât de populare, prezenta ediție urmărește să ofere cititorului posibilitatea de a-și face o imagine de ansamblu asupra vieții și gândirii lui Charles Darwin. Ea se adresează în primul rând publicului general, dar și celor activi în diversele ramuri ale științelor naturii. Astăzi, la noi în țară, ca și în alte părți, numele lui Darwin este pomenit cu tot felul de prilejuri, însă ideile sale rămân de cele mai multe ori sumar înțelese. Dacă însemnările lui Darwin din timpul periplului său în jurul lumii (1831–1836) exprimă într-o manieră intuitivă observațiile și nedumeririle care au dus la cristalizarea teoriei evoluționiste, autobiografia sa îi rezumă parcursul și activitatea. Jurnalul de călătorie al lui Darwin a apărut în românește, într-o ediție integrală, cu peste jumătate de veac în urmă (*Călătoria unui naturalist în jurul lumii pe bordul vasului Beagle*, trad. de Radu Tudoran și Dinu Bondi, Editura Tineretului, 1958). Versiunea completă a autobiografiei a apărut, de asemenea, într-o singură ediție românească, publicată în aceeași perioadă (*Amintiri despre dezvoltarea gândirii și caracterului meu*, trad. din lb. engleză de Viorica V. Dobrovici și din lb. rusă de D. Dorogan, Editura Academiei R.P.R., 1962). De atunci, aceste texte nu au mai fost retraduse.

Traducerea de față a *Autobiografiei* s-a făcut după ediția completă și necenzurată publicată în 1958 sub îngrijirea Norei Barlow. Așadar, cititorul are în față textul integral

al *Autobiografiei*, așa cum l-a scris Darwin. Nu s-au preluat însă și anexele din ediția Norei Barlow (cuprinzând texte despre Darwin și bunicul său, savantul Erasmus Darwin, și despre polemica dintre Darwin și Samuel Butler, precum și câteva grupaje de scrisori și notițe), considerându-se că acestea prezintă, în cea mai mare parte, interes pentru cercetători ai istoriei științei. În *Autobiografie*, Darwin acordă puțin spațiu celor cinci ani în care a făcut înconjurul lumii, întrucât descrisese această perioadă în jurnalul său de călătorie deja publicat. Cum expediția pe vasul *Beagle* a fost experiența crucială a vieții lui Darwin, marcându-i întreaga devenire și operă, această ediție include o selecție reprezentativă din însemnările sale de călătorie. În alegerea fragmentelor s-a ținut seama de importanța observațiilor lui Darwin și de relevanța lor pentru elaborarea ulterioară a teoriei sale, de atractivitatea pasajelor și frumusețea descrierilor și, nu în ultimul rând, de imperativul continuității relatărilor. Astfel, au fost incluse, pe lângă Cuvântul introductiv, fragmente extinse din șase capitole ale cărții, cel despre arhipelagul Galápagos fiind tradus aproape integral. Pasajele lăsate deoparte au fost semnalate prin croșete. Traducerea jurnalului de călătorie s-a făcut după ediția a doua, din 1845, revizuită de Darwin. S-a optat însă pentru titlul alternativ adăugat pe cotor începând cu ediția a treia din 1860 – *Călătoria unui naturalist în jurul lumii* (*Naturalist's voyage round the world*) –, care este preferat azi titlului mai greoi utilizat cu precădere în secolul al XIX-lea (*Journal of researches into the natural history and geology of the countries visited during the voyage of H.M.S. Beagle round the world*). *Autobiografia* a fost tradusă de Ioana Miruna Voiculescu, iar *Călătoria*, de Andrei și Ancuța Bontaș. Introducerea la ediția de față, semnată de profesorul Mircea Flonta, dă cititorului o orientare generală asupra dezvoltării ideilor lui Darwin, aducând îndeosebi lămuriri despre teoria evoluției speciilor prin selecție naturală și despre semnificația și implicațiile acesteia.

Facsimilul reprodus în introducerea Norei Barlow la *Autobiografie*, precum și cele cinci imagini inserate în textul *Călătoriei* au fost preluate după edițiile originale. Materialul iconografic care apare pe file separate a fost adăugat în redacția Editurii Humanitas. Pentru *Autobiografie* s-au folosit gravuri, picturi în ulei, acuarelele, fotografiile etc. din epocă, reprezentând în special locuri și personaje evocate de Darwin. Ilustrațiile care însoțesc *Călătoria*, menite să-l ajute pe cititor să-și facă o imagine mai fidelă asupra ținuturilor vizitate de Darwin, provin în cea mai mare parte din rapoartele asupra expedițiilor vaselor *Beagle* și *Adventure*, publicate în 1839 (în general, gravuri după desene de Conrad Martens și Augustus Earle, desenatorii oficiali de la bordul vasului *Beagle*), dintr-un număr al hebdomadarului parizian *Le Tour du monde* consacrat călătoriei lui Darwin (nr. 36, 1860) și dintr-o ediție a jurnalului de călătorie ilustrată de Robert Taylor Pritchett (*Journal of researches...*, John Murray, London, 1890).

AUTOBIOGRAFIA
LUI CHARLES DARWIN
1809–1882

reîntregită și editată de nepoata sa,
NORA BARLOW

SUMAR

[Titlurile de capitole îi aparțin lui Charles Darwin. Se va observa că ele nu coincid exact cu textul.]

<i>De la nașterea mea până la plecarea la Cambridge</i>	[55]
<i>Viața la Cambridge</i>	[89]
<i>Călătoria pe Beagle</i>	[105]
<i>De la întoarcerea acasă până la căsătorie</i>	[117]
<i>De la căsătorie și șederea la Londra până la stabilirea la Down</i>	[133]
<i>Șederea la Down</i>	[152]
<i>Despre felul în care au luat naștere diferitele mele cărți</i>	[154]
<i>O evaluare a capacităților mele intelectuale</i>	[174]

31 MAI 1876

AMINTIRI DESPRE DEZVOLTAREA GÂNDIRII
ȘI CARACTERULUI MEU

După ce un editor german mi-a scris propunându-mi să aștern pe hârtie, sub forma unei schițe autobiografice, o descriere a felului în care s-au dezvoltat ideile și caracterul meu, m-am gândit că o asemenea încercare m-ar distra și i-ar putea interesa pe copiii și nepoții mei. Știu sigur că pe mine m-ar fi interesat foarte mult să citesc o schiță a ideilor bunicului meu scrisă de el însuși, chiar și una scurtă și plictisitoare, despre ce gândea și făcea, despre cum lucra. Am încercat să scriu autodescrierea ce urmează din perspectiva mortului care, dintr-o altă lume, privește în urmă la propria viață. Acest lucru nu mi s-a părut dificil, căci mă apropii de sfârșitul vieții. Scriind, nu mi-am dat nici o silință în privința stilului.

M-am născut la Shrewsbury pe 12 februarie 1809. L-am auzit pe tatăl meu zicând că persoanele cu un spirit puternic au de obicei amintiri foarte timpurii, din primii ani de viață. Nu este și cazul meu, prima mea amintire fiind de la vârsta de patru ani și câteva luni, când am mers la mare, lângă Abergelle, de unde îmi amintesc destul de limpede câteva întâmplări și locuri.

Mama a murit în iulie 1817, când eu aveam puțin peste opt ani, și este ciudat că singurele mele amintiri despre ea sunt legate de patul în care a murit, de rochia ei de catifea neagră și de masa ei de lucru, care avea o formă bizară. Această absență a amintirilor cred că se explică în parte prin comportamentul surorilor mele, care au fost atât de măhnite,

încât n-au mai putut să vorbească despre ea și nici măcar să-i rostească numele, și în parte prin starea în care o aruncase boala înainte să moară. În primăvara aceluiași an, am fost trimis la o școală de zi din Shrewsbury¹, unde am învățat timp de un an. Până să merg la școală, am fost educat de sora mea Caroline, dar străduințele ei nu prea au dat roade. Mi s-a spus că învățam mult mai încet decât sora mea mai mică, Catherine, și cred că în multe privințe eram un băiat năzdrăvan. Caroline era foarte binevoitoare, inteligentă și sârguincioasă, dar punea prea mult zel în încercările ei de a mă face mai bun la învățătură, căci îmi amintesc limpede, după toți acești ani, cum îmi spuneam atunci când mă pregăteam să intru în camera în care se afla ea: „Oare de data asta pentru ce o să mă mai dojenească?“ Și-așa m-am încăpățânat să nu-mi mai pese de ce ar putea să-mi spună.

La vremea la care am început să merg la această școală, înclinația mea pentru științele naturale și mai ales pentru colecționat era deja bine dezvoltată. Mă străduiam să aflu numele plantelor și colecționam tot soiul de lucruri – scoici, sigilii, francaturi, monede și roci. Pasiunea pentru colecționat, care face din om un naturalist sistematic, un cunoscător de artă sau un avar, era foarte puternică în cazul meu și era fără îndoială înnăscută, de vreme ce nici surorile mele și nici fratele meu nu au avut vreodată asemenea înclinații.

O mică întâmplare din acel an mi-a rămas foarte bine întipărită în minte, și trag nădejdea că s-a întâmplat așa

1. Școală ținută de reverendul G. Case, pastor al capelei unitariene de pe High Street. Doamna Darwin era unitariană și mergea la slujbă la capela domnului Case, și tot acolo a mers și tata când era mic, împreună cu surorile lui mai mari. Dar și el, și fratele său fuseseră botezați în Biserica Anglicană și ar fi trebuit să aparțină de aceasta; de altfel, după primii ani ai copilăriei el pare să fi mers mai degrabă la biserică decât la capela domnului Case. *St. James's Gazette* din 15 decembrie 1883 scrie că în amintirea sa a fost montată o placă pe peretele capelei, care între timp și-a luat numele de Free Christian Church (Biserica Creștină Liberă). – F.D.

deoarece am avut după aceea mari muștrări de conștiință. Întâmplarea e interesantă pentru că arată în ce măsură mă preocupa variabilitatea plantelor încă de la acea vârstă fragedă! I-am spus altui băiat (cred că era vorba de Leighton¹, care ulterior a devenit un lichenolog și botanist foarte cunoscut) că pot să obțin exemplare de culori diferite de primule hibride și primule sălbatice udându-le cu lichide anume colorate, ceea ce, desigur, era o minciună gogonată – nici gând să fi încercat așa ceva... Se cuvine să mărturisesc aici că, mic fiind, îmi plăcea tare mult să inventez neadevăruri, întotdeauna cu scopul de a-i lăsa pe ceilalți cu gura căscată. De exemplu, odată am adunat o grămadă de fructe frumoase din pomii tatălui mei și le-am ascuns sub niște tufe, după care am alergat cu sufletul la gură să dau de știre că am descoperit o ascunzătoare cu fructe furate.²

Cam în această perioadă sau, sper eu, la o vârstă ceva mai mică, furam uneori fructe doar ca să le mănânc, una dintre metodele mele fiind de-a dreptul ingenioasă. Grădina stătea seara încuiată și era înconjurată de un zid înalt, pe care însă mă cățăram ușor cu ajutorul pomilor din apropiere. După aceea înfigeam un băț în gaura de scurgere a unui ghiveci de flori destul de mare și, trăgându-l în sus, desprindeam de pe crengi piersici și prune care cădeau în ghiveci,

1. Reverendul W.A. Leighton, care a fost coleg cu tatăl meu la școala domnului Case, își amintește că într-o zi tata a adus o floare la școală și a zis că mama lui îl învățase cum poți să afli numele plantei uitându-te înăuntrul florii. Domnul Leighton spune mai departe: „Acest lucru mi-a reținut atenția și mi-a stârnit curiozitatea și l-am întrebat de mai multe ori cum se face“ – dar, firește, știința aceasta era imposibil de transmis. – F.D.

William Allport Leighton (1805–1899), botanist, a studiat la St. John's College, Cambridge; a publicat *Flora of Shropshire*, *Lichen Flora of Great Britain* și alte lucrări. – N.B.

2. Tatăl său a știut să întâmpine cu înțelepciune acest comportament, nefăcând caz de fabulațiile copilului și punându-i la îndoială descoperirile. – F.D.

obținându-mi astfel prada. Când eram foarte mic, îmi amintesc că furam mere din livadă și le dădeam unor copii și tineri care locuiau într-o căsuță învecinată. Dar înainte să le dau fructele le arătam cât de repede pot să alerg și nici nu-mi dădeam seama că surpriza și admirația pe care le exprimau față de iuțeala mea n-aveau de-a face decât cu dorința lor de a căpăta merele. Îmi amintesc foarte bine cât eram de încântat de exclamațiile lor că nu mai văzuseră băiat care să alerge atât de repede!

Din perioada în care am mers la școala domnului Case mi-a mai rămas clar în minte doar încă un eveniment: înmormântarea unui soldat de cavalerie. E uimitor cât de limpede văd și astăzi calul, cu cizmele goale și carabina soldatului agățate de șa, și cât de bine îmi amintesc focurile de armă trase deasupra mormântului. Această scenă a avut un efect foarte profund asupra fărâmei de imaginație poetică din ființa mea.¹

În vara lui 1818 am fost înscris la renumita școală a doctorului Butler din Shrewsbury, unde am învățat timp de șapte ani, până la mijlocul verii anului 1825, când am împlinit șaisprezece ani. Am locuit la internatul școlii, astfel încât am avut marele avantaj de a trăi o viață de școlar adevărat, dar, cum casa mea se afla la doar o milă de școală, dădeam foarte des o fugă până acasă în pauzele mai lungi dintre ore și înainte de a se da stingerea seara. Cred că acest lucru mi-a fost de folos, ajutându-mă să îmi păstrez legăturile afective și interesele de acasă. Îmi amintesc că la începutul vie-

1. În mod curios, și un alt băiat din Shrewsbury a fost impresionat de acea înmormântare cu onoruri militare; în cartea sa *Memory's Harkback*, domnul Gretton afirmă că scena i s-a întipărit atât de bine în minte că ar fi putut să meargă „țintă la locul din cimitirul St. Chad's unde fusese îngropat bietul bărbat“. Soldatul cu pricina era un dragon din Inniskilling, iar comandantul său fusese rănit cu puțin timp în urmă la Waterloo, unde trupa sa luptase foarte bine împotriva cuirasierilor francezi. – F.D.

ții mele de școlar trebuia de multe ori să alerg foarte repede ca să ajung la timp și că, fiind un bun alergător, în general izbuteam asta; dar când eram în dubiu, mă rugam la Dumnezeu să mă ajute și îmi aduc bine aminte că puneam succesul pe seama rugăciunilor, și nu a picioarelor mele iuți, minunându-mă cât de des primeam ajutorul Celui de Sus.

Știi de la tatăl meu și de la surorile mele mai mari că de mic copil aveam o înclinație pronunțată pentru plimbările lungi și solitare, dar n-aș putea spune la ce mă gândeam în timpul acestor peregrinări. De multe ori eram pierdut în gânduri și o dată, când mă întorceam la școală pe vechiul zid de fortificație de lângă Shrewsbury, care fusese transformat în promenadă și căruia îi lipsea parapetul într-o parte, am călcat pe de lături și am căzut, dar de la o înălțime de doar șapte-opt picioare. Cu toate acestea, numărul de gânduri care mi-au trecut prin cap în timpul acestei scurte, dar bruște și complet neașteptate căderi a fost uimitor de mare și pare greu de împăcat cu ceea ce au dovedit fiziologii, după câte știu, despre intervalul apreciabil de timp pe care îl necesită formarea fiecărui gând în parte.

Pesemne eram un puști tare naiv când am intrat la școală. Într-o zi, un băiat pe nume Garnett m-a dus la o prăvălie de dulciuri, de unde a cumpărat câteva prăjituri fără să plătească, fiindcă îl cunoștea pe proprietar. Când am ieșit din prăvălie, l-am întrebat de ce nu plătise, iar el mi-a răspuns pe loc: „Vai, dar nu știi că unchiul meu a lăsat prin testament orașului o sumă foarte mare de bani cu condiția ca fiecare negustor să dea tuturor celor care poartă pălăria lui veche și o mișcă într-un mod anume orice și-ar dori purtătorul, fără plată...?” Și, spunând acestea, mi-a arătat cum trebuie mișcată pălăria. Apoi a intrat într-o altă prăvălie în care era cunoscut și a cerut un flecușteț mișcând pălăria în modul convenit și, bineînțeles, a obținut ceea ce ceruse fără să plătească. La ieșire, mi-a spus: „Acum, dacă vrei să intri singur în prăvălia de dulciuri (îmi amintesc exact unde

anume se afla!), îți împrumut pălăria mea și poți primi tot ce-ți dorești dacă ți-o pui pe cap și o miști cum trebuie.“ Am acceptat bucuros oferta generoasă, am intrat și am cerut niște prăjituri, mișcând cu înțeleș pălăria veche. Apoi am dat să plec, dar în acea clipă vânzătorul s-a repezit după mine, așa că am scăpat prăjiturile și am luat-o la sănătoasa. Spre marea mea mirare, afară m-au întâmpinat hohotele de râs ale falsului meu prieten Garnett.

Pot spune, în favoarea mea, că am fost un băiat milos, lucru pe care-l datoram în întregime educației și exemplului surorilor mele. Mă îndoiesc, de altfel, că mila este o calitate naturală sau înnăscută. Îmi plăcea nespun să colecționez ouă, dar nu luam niciodată mai mult de un ou din cuibul unei păsări; o singură dată mi s-a întâmplat să le iau pe toate – nu pentru că ar fi valorat mult, ci dintr-un soi de bravadă.

Aveam o mare pasiune pentru pescuit și petreceam ore nesfârșite pe malul câte unui râu sau iaz, cu ochii pe plută; pe când mă aflam la Maer¹, mi s-a spus că pot omori râmele cu apă sărată, iar din ziua aceea n-am mai înfipt niciodată o rămă vie în cârlig, chiar dacă asta se poate să-mi fi diminueat întrucâtva succesul.

O dată, pe când eram foarte mic și mergeam la școala de zi (sau poate chiar înainte de asta), m-am comportat cu cruzime: am bătut un cățeluș, pesemne doar pentru că mi-a plăcut senzația de putere. Dar nu cred să-l fi bătut rău, fiindcă n-a schelălăit – lucru de care sunt sigur, căci mă aflam aproape de casă. Această faptă mi-a apăsat cugetul, ceea ce se vede și din faptul că îmi amintesc exact locul în care am comis păcatul. Și probabil că muștrările mele de conștiință au fost cu atât mai mari, cu cât făcusem deja de pe

1. Casa unchiului său, Josiah Wedgwood cel tânăr. – F.D.

La Maer locuiau verii și verișoarele Wedgwood, cea mai mică dintre acestea devenind soția lui Charles. Maer se afla în inima comitatului Shropshire, la numai douăzeci de mile de Shrewsbury. – N.B.

atunci o adevărată pasiune pentru câini, pasiune pe care mi-am păstrat-o mult timp după aceea. Câinii păreau să știe asta, căci mă pricepeam de minune să le fur dragostea în defavoarea stăpânilor lor.

Nimic nu putea dăuna mai mult dezvoltării minții mele decât școala doctorului Butler, cu orientarea sa strict clasică; în afara limbilor vechi, nu ni se preda decât puțină geografie și istorie antică. Ca mijloc de educație, școala n-a dat deloc roade în cazul meu. De-a lungul întregii mele vieți, n-am fost în stare să învăț o limbă străină. Se acorda o atenție deosebită versificării, la care eu nu m-am priceput niciodată. Având mulți prieteni, am adunat o colecție impresionantă de versuri gata scrise, pe care le foloseam ca să încropesc, uneori cu ajutorul altor băieți, versuri pe orice subiect. De asemenea, se punea preț pe învățarea pe de rost a lecțiilor predate cu o zi înainte; asta îmi venea foarte ușor, fiind în stare să învăț pe dinafară patruzeci sau cincizeci de versuri din Virgiliu sau Homer în timp ce zăboveam la capelă, la slujba de dimineață; dar era un exercițiu lipsit de orice utilitate, căci în răstimp de două zile uitam cu desăvârșire versurile. Nu eram leneș și, cu excepția versificării, studiam în general cu conștiinciozitate subiectele clasice, fără să recurg la juxte. Singura plăcere pe care mi-au produs-o aceste studii a venit de la câteva dintre odele lui Horațiu, care mă umpleau de admirație. La terminarea școlii, nu mă plasam nici printre primii, nici printre ultimii pentru vârsta mea, și cred că toți profesorii, dar și tatăl meu mă considerau un băiat cât se poate de obișnuit, cu un intelect mai degrabă sub medie. M-am simțit tare umilit când tata mi-a spus odată: „Nu te interesează nimic altceva decât trasul cu pușca, câinii și prinsul șobolanilor, și ai să fii o rușine pentru tine și pentru toată familia ta!“ Totuși, când a rostit aceste vorbe, tata, care a fost omul cel mai bun din câți am cunoscut și a cărui amintire îmi este nespus de dragă, se poate să fi fost supărat și întrucâtva nedrept.

Aș adăuga aici câteva pagini despre tatăl meu, care a fost în multe privințe un om remarcabil.¹

Înalt de 1,88 m^a, cu umeri lați, foarte corpulent, a fost cel mai mare bărbat din câți mi-a fost dat să văd. Când s-a cântărit ultima dată, avea 152 kg^b, dar a mai luat mult în greutate după aceea. Principalele trăsături ale personalității sale erau puterea de observație și empatia, trăsături pe care nu le-am văzut depășite sau măcar egalate de altcineva. Empatia lui nu se manifesta doar față de necazurile altora, ci, într-o și mai mare măsură, față de plăcerile celor din jur. De aceea, tot timpul născocea planuri ca să le ofere bucurii celorlalți și, deși detesta extravaganta, făcea gesturi generoase. De exemplu, într-o zi a venit la el domnul B., un mic manufacturier din Shrewsbury, și i-a spus că avea să dea faliment dacă nu reușea să împrumute 10 000 de lire, dar că nu avea ce garanții să ofere pentru împrumut. Tatăl meu l-a ascultat pe bărbat prezentând motivele pentru care considera că va putea înapoia banii și, bazându-se pe intuiția sa în ceea ce privea caracterul oamenilor, a fost sigur că poate avea încredere în el. I-a pus la dispoziție suma, foarte mare pentru el ca tânăr doctor, și după o vreme a primit banii înapoi.

Cred că tot empatiei sale i se datora și capacitatea nelimitată de a câștiga încrederea oamenilor, ceea ce i-a permis să devină un medic de mare succes. A început să practice medicina înainte de a împlini douăzeci și unu de ani, iar din banii câștigați în primul an a putut acoperi cheltuielile pentru doi cai și un servitor. În următorul an numărul pacienților săi a crescut, și lucrurile au continuat așa vreme

1. Această adăugire (care se sfârșește la p. 76) a fost scrisă în 1878 sau mai târziu; deși se regăsește în *Life and Letters*, vol. I, p. 11, a fost omisă în *Autobiografia* publicată în seria *The Thinker's Library*. – N.B.

^a În orig., 6 picioare și 2 inchi (n. tr.).

^b În orig., 24 de pietre (*stones*) (n. tr.).